

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ДУДЕНКО Олена Володимирівна

УДК 811.161.2: 398.91

**НОМІНАТИВНА ТА КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА
УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ**

Спеціальність: 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор

Жайворонок Віталій Вікторович,

Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України,
провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

– доктор філологічних наук

Ажнюк Богдан Миколайович,

Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України,
провідний науковий співробітник

– кандидат філологічних наук, доцент

Гнатюк Ірина Святославівна,

Київський державний інститут театрального мистецтва
ім. І. К. Карпенка-Карого

Провідна установа – Рівненський державний гуманітарний університет,
кафедра української мови

Захист дисертації відбудеться “19” квітня 2002р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033 м. Київ, бульвар Шевченка, буд. 14, к. 63).

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, вул. Володимирська, буд. 58, к. 12).

Автореферат розіслано “15” березня 2002 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради Л.О. Медведєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Паремії як влучні лаконічні висловлення фольклорного походження давно потрапили в коло наукової уваги фольклористів, літературознавців, істориків, етнографів, лінгвістів та інших дослідників. Зокрема, вивчалось їхнє історико-культурне підгрунття (В. Перетц, М. Сумцов); походження, еволюція форми і змісту (М.Пазяк); тематичне розмаїття (В. Даль, Г. Пермяков); особливості структури і семантики (В. Архангельський, Н. Барлі, А. Дандіс, А. Крікманн, Ю. Левін); типологія з огляду на національний та загальнолюдський ґрунт (К. Гріґас, Е. Кокаре); особливості клішування, образності, поетичної структури (В. Анікін, С. Лазутін, Г. Пермяков, О. Саввіна) тощо. Досліджувалися кількісний склад, зміст та функції паремій у мові українських письменників (К. Дорошенко, М. Пазяк, Н. Пашенько, І. Петличний та ін.).

У системі мови паремії традиційно розглядалися на двох рівнях: синтаксичному та фразеологічному. У синтаксисі дослідження їх пов'язується з типологією односкладних речень, зокрема узагальнено-особових (В. Бабайцева, Н. Валгіна, О. Волох, П. Глаголевський, В. Горяний, А. Калінін, М. Каранська, Б. Кулик, П. Лекант, П. Мішуренко, Д. Овсянко-Куликовський, З. Тарланов, Н. Філіповська, А. Юдін та ін.). Засобом вираження категорії узагальненої особи паремії постали у роботах І. Лозебного, С. Овчарука, Е. Осипової, О. Панчишиної. У плані вираження категорії узагальненості на синтаксичному рівні паремії розглядали Є. Гаврилова, Г. Кондратьєва, Т. Ломтєв, Т. Ніколаєва, В. Таран.

Стійкість, відтворюваність, цілісність значення зближують паремії з фразеологічними одиницями, тому ряд мовознавців (В. Архангельський, Я. Баран, В. Бондаренко, Л. Булаховський, С. Гаврін, О. Кунін, Ф. Медведєв, Л. Скрипник, М. Шанський та ін.) розглядають їх на фразеологічному рівні як стійкі фрази чи фразеологічні одиниці предикативного типу. Частина мовознавців з огляду на наявність у пареміях судження (Л. Авксентьєв, Ю. Гвоздарьов, В. Мокієнко), їхню нееквівалентність слову та комунікативну функцію (Н. Амосова, О. Бабкін, О. Молотков), різноструктурність та синтаксичну членованість (В. Телія, С. Ожегов, В. Феліцина та ін.) вилучають їх зі складу фразеологічних одиниць.

Тим самим серед мовознавців досі немає однастайності стосовно визначення місця паремій серед лінгвістичних одиниць: це знаки мови чи мовлення, одиниці синтаксису чи фразеології. Як комунікативно зорієнтовані висловлення паремії належать мовленню. Водночас вони є і мовними знаками, оскільки їм властива кодифікованість (зафіксовані у словниках, граматиках і у пам'яті мовців), надіндивідуалізованість, відтворюваність у цілісному вигляді. Як мовні одиниці, паремії побудовані за граматичними моделями речень, хоч і є фразеологізованими, тобто мають постійний лексемний склад (з допустимою варіативністю), відтворюються з пам'яті як клішовані, а не спонтанно витворені зі слів та словоформ вислови. Таким

чином, лінгвістичний статус паремійних одиниць залишається досі проблемним.

В останні десятиліття особливої ваги набуває вивчення номінативного аспекту лінгвальних одиниць, що відображено у працях Н. Арутюнової, В. Гака, Г. Колшанського, Є. Кривченко, О. Кубрякової, О. Москальської та ін.

Паремійні висловлення виступають специфічним засобом позначення та іменування позамовленнєвої дійсності, адже акт паремійної номінації передбачає не створення номінанта, а вибір наявного у мові позначення для суті відображуваної типової ситуації. Паремії є стійкими відтворюваними стереотипами, які постають з пам'яті як мовленнєві реакції на типовість подій та явищ. Причому ці одиниці не є їхніми ідентифікуючими відбитками. Мета актуалізованої паремії – не кваліфікувати позамовну дійсність, а характеризувати та оцінювати її. За допомогою паремійного вислову мовець намагається вплинути на адресата, перейняти його власним ставленням до позначуваного. Тим самим паремії, як і фразеологізми, служать не для первинного називання, а для образного характеризування уже названого через інакомовність.

Сучасний рівень розвитку лінгвістики характеризується розширенням її традиційних об'єктів дослідження. У результаті мовні структури постають перед дослідником не лише у власне мовному контексті, а ширше – у контексті мовленнєвої діяльності. Оскільки паремії, з одного боку, тісно пов'язані з прагматичною ситуацією, а з другого – з етнолінгвістичними, соціокультурними правилами і схемами їхнього використання та розуміння, – це дає підстави вбачати в них дискурсні висловлення. Паремії продуктивно, на наш погляд, розглядати не лише як одиниці мови, а насамперед як комунікативні одиниці народного дискурсивного мовлення. Такий аспект сприяє з'ясуванню того, як паремія, будучи знаком ситуації, пов'язується з нею, як у ній репрезентується та чи інша конситуація, тобто які семантичні перетворення відбуваються у компонентах сталого висловлення, як позначаються на мовленнєвій ситуації закладені в паремії етнокультурні та інші чинники тощо. Тим самим постає проблема вивчення паремійних одиниць як автосемантичних текстів, непрямих мовленнєвих актів.

Актуальність теми дисертаційної роботи визначається тим, що в українському мовознавстві досі не було розгорнутого монографічного дослідження лінгвістичної природи українських паремій. Розгляд їх у номінативному та комунікативному аспектах дозволяє з'ясувати природу та механізми паремійної номінації, особливості паремій як дискурсних одиниць, автосемантем та мовленнєвих актів. Це сприятиме істотному, на наш погляд, доповненню цілісної характеристики паремій як лінгвальних знаків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з основною науковою проблемою, над якою працює кафедра української мови Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини, – “Структурно-семантичне вивчення синтаксичних одиниць української мови”.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є з’ясування лінгвістичної природи українських паремій. Увага зосереджується на їхній характеристиці як фразеологізованих лінгвальних знаків, зокрема на особливостях їхньої номінативної, знаково-символічної та комунікативної природи.

Реалізація цієї мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- виділити лінгвістичні критерії ідентифікації паремій, їх відмежування від суміжних одиниць (приказок, авторських афоризмів і сентенцій та ін.);
- дослідити процес фразеологізації паремійних одиниць;
- простежити системні парадигматичні зв’язки між пареміями;
- проаналізувати лінгвістичну природу узагальнення та способи його вираження в пареміях;
- з’ясувати номінативну природу паремій;
- розкрити особливості паремій як знаків-символів типових ситуацій;
- виявити специфіку функціонування паремій як мовленнєвих актів, автосемантем та їхніх трансформацій в інтертекстовому використанні;
- довести, що особливістю комунікативного членування паремійних висловлень є їхня рематичність ;
- простежити вияв текстових категорій у паремійних автосемантемах.

Об’єктом дослідження є українські паремії у синхронічному розгляді.

Предмет дослідження – лінгвістичні процеси фразеологізації паремійних висловлень та його наслідки, а також релевантні ознаки та характеристики паремій як автосемантичних текстів, номінантів і знаків-символів типових ситуацій.

Матеріалом для дослідження стали паремійні одиниці, дібрані методом суцільної вибірки з художніх творів українських класиків (загальний обсяг текстів понад 5500 сторінок). Кількість аналізованих текстових одиниць перевищує 500. До розгляду залучено матеріали лексикографічних джерел, зокрема найповніше зібрання українських паремій “Прислів’я та приказки”, упорядковане М. М. Пазяком (К.: Наукова думка, 1989-1991), “Російсько-український словник сталих виразів” (автори І. О. Вирган, М. М. Пилинська; Х.: Прапор, 2000), “Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник” (укладачі І. С. Олійник, М. М. Сидоренко; Х.: Прапор, 1997).

Методи і прийоми роботи обумовлені комплексним підходом до аналізу паремій у семантичному, структурному та функціональному аспектах. Розгляд паремій як знаків-символів та номінантів типових ситуацій і автосемантем проводився за допомогою описового методу та методу лінгвістичних спостережень. При виявленні елементів схожості/відмінності паремій з іншими мовними одиницями був використаний метод порівняльного аналізу. Крім того, використовувався метод компонентного та інтерпретаційного аналізу (при з’ясуванні семантики паремій в

інтертекстовому функціонуванні). При потребі дослідження супроводжувалось описом екстралінгвального характеру.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що: 1) застосовано комплексний лінгвістичний підхід до розгляду природи паремій як лінгвальних одиниць; 2) розкрито особливості та механізми паремійної номінації; 3) деталізовано специфіку паремій як знаків-символів типових ситуацій, що обумовлено етномовною традицією та індивідуальним досвідом мовців; 4) описано функціонування паремій-автосемантем та їхні можливі трансформації у процесі актуалізації; 5) доводиться необхідність розгляду паремійних одиниць у фразеології як “ідеально” структурованих фразеологізованих речень закритого типу; формально-синтаксичне членування паремійних одиниць пропонується здійснювати лише на лінгводидактичному, передусім операційному рівні; 6) обґрунтовано недоцільність комунікативного членування паремійних висловлень на тему і рему, оскільки їхньою комунікативною особливістю є рематичність.

Теоретичне значення роботи полягає у подальшому розвитку лінгвістичної теорії паремійних одиниць, зокрема номінативного та комунікативного аспектів їхнього розгляду. Дослідження стане певним внеском у розвиток вітчизняної фразеології, текстології, етнолінгвістики та функціональної граматики.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що матеріали та результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у монографічних працях із фразеології, тексто- та етнолінгвістики, при підготовці й проведенні лекцій, семінарів, практичних занять з курсу “Сучасна українська літературна мова”, у процесі опрацювання нових спецкурсів і спецсемінарів, при написанні курсових і дипломних робіт із цієї проблематики.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження були викладені у доповідях та виступах на щорічних підсумкових конференціях з науково-дослідної роботи викладачів Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини (1999–2001рр.); на VI Міжнародній науковій конференції “Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 2000р.), Всеукраїнських наукових конференціях “Актуальні проблеми граматики” (Кіровоград, 2000р.), “Граматичні категорії української мови” (Вінниця, 2000р.), “Актуальні проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 2001р.) та на X Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних досліджень (Харків, 2001р.)

З теми дисертації є 8 публікацій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, переліку умовних позначень, списків використаної літератури, джерел та їх скорочень. Загальний обсяг тексту 191 сторінка; список використаної літератури включає 300 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **“Вступі”** висвітлено стан наукової проблеми в сучасному мовознавстві, обґрунтовано актуальність теми, визначено предмет дослідження, сформульовано мету, основні завдання роботи, визначено наукову новизну, теоретичну і практичну цінність одержаних результатів, а також вказано на апробацію роботи.

У **першому розділі “Українські паремії у системі мовних одиниць”** розкрито особливості паремій як одиниць мови. Здійснено також аналіз основних лінгвістичних досліджень паремійних одиниць, зокрема на синтаксичному та фразеологічному рівнях, і визначено критерії розмежування власне паремій та інших універсальних генералізованих висловлень.

Дослідники, називаючи прислівні вирази мудрими сентенціями, народними афоризмами, максимами, часом сплутують термінологію, що ускладнює класифікацію. Загалом це універсальні висловлення, логічною основою яких є узагальнене судження, а структурно-мовною базою – речення-узагальнення. Незважаючи на значну схожість, вищезазначені одиниці істотно різняться.

Відмінність авторських сентенцій від паремій полягає у літературному походженні та книжній стильовій обмеженості перших.

Максими, на відміну від паремійних висловів, позбавлені дидактизму.

Паремії нерідко називають народними афоризмами (див., напр., у Г. Пермякова), хоч між досліджуваними одиницями та афоризмами як такими є певні відмінності:

- 1) паремія як продукт колективної уснопоетичної творчості / літературне походження афоризму;
- 2) часова невизначеність постання прислів'я / збіг виникнення авторського афоризму з датою появи літературного джерела;
- 3) жива розмовна основа прислів'їв / ”печатка книжності” афоризмів і, зрештою, повчальність перших, не притаманна другим.

Найважче відмежувати паремії (у нашому вузькому розгляді – прислів'я) від приказок. Узагальнивши аргументи багатьох дослідників, розрізняємо зазначені одиниці на основі таких критеріїв:

- 1) паремії характеризують закономірності природи і суспільного життя, правила людського співжиття / приказки – окремі властивості кого-, чого-небудь з орнаментальною та експресивною метою;
- 2) прислів'я – це граматично й інтонаційно оформлені судження / приказки – лише їхні елементи, звороти мови;
- 3) у текстах паремійні висловлення функціонують або як синтаксично замкнені речення, або як самодостатні частини ускладнених структур / приказки здебільшого виступають фрагментами речень;
- 4) паремії синонімічні розгорнутим висловленням, а не слову; на відміну від приказок, у них відсутні дієслівні форми минулого часу (хіба що

у предикативних частинах складних речень), завжди є висновок або повчання і можливі підстановки компонентів завжди, звичайно.

Вищезазначені диференційні ознаки дають змогу вирізнити паремії з-поміж інших споріднених одиниць і визначити їх як **лаконічні повчальні народні висловлення, оформлені за зразком синтаксично замкнених, семантично цілісних і відтворюваних речень поетичного характеру, що в узагальнено-образній формі виражають певні життєві закономірності, правила або істини.**

Серед мовознавців так і не виробилася єдина думка щодо місця і ролі паремій у фразеології. Прихильники фразеологічної природи паремійних одиниць (В. Архангельський, Д. Баранник, Л. Булаховський, С. Гаврін, Л. Козирева, О. Кунін, Ф. Медведєв, Л. Скрипник, І. Чернишова, М. Шанський та ін.) вважають їх фразеологізованими одиницями, спираючись на усталені параметри фразеологічності – стійкість, цілісність, відтворюваність та експресивність. Противники розгляду паремій на фразеологічному рівні (Л. Авксентьев, В. Жуков, С. Іванникова, П. Лекант, С. Ожегов, М. Тагієв, В. Телія, В. Феліцина та деякі ін.) наголошують на їхній близькості до речення, комунікативній і синтаксичній членованості тощо, що дає підстави віднести їх не до фразеологічних, а синтаксичних одиниць. Узагальнюючи різні думки щодо лінгвістичного статусу паремій, у роботі:

- обґрунтовуємо наявність у пареміях диференційних ознак фразеологізму (стійкості, відтворюваності, цілісності та образності); показуємо ізоморфізм паремії та фраземи, що полягає у: а) знаковій природі одиниць обох типів; б) спільності плану експлікованих реалій; в) цілісності значення; г) різноформленості; г) можливості заміни синонімічними одиницями (фраземи – словом чи словосполученням; паремії – дескриптивним виразом); д) типологічній структурованості за певними синтаксичними моделями, “скам’янілими”, тому стійкими; е) варіативності; є) наявності парадигматичних утворень: синонімічних рядів та антонімічних відповідників; ж) функціях, основними з яких є комунікативна та номінативно-характеризувальна; з) здатності до трансформації; и) антропометризмі; і) способі існування (паремії, подібно до інших фразем, можуть бути реєстровими одиницями словника);

- визначаємо відмінності паремій від синтаксичних речень, закладені у семантиці, формі та особливостях функціонування, зокрема: а) пареміям притаманна цілісність і стабільність значення (пор.: **Глибока вода тихо пливе – “Розумний ніколи не чваниться”**); значення звичайного висловлення впливає зі значень слів-компонентів, створюється волею мовця; б) паремії за формою є синтаксично замкненими одиницями, з постійним компонентним складом, тоді як вільносинтаксичні речення є відкритими структурами і допускають довільні трансформації; в) у паремійних одиницях, на відміну від вільних речень, порядок слів є сталим внаслідок константності структури; предикативність здебільшого

нейтралізована через деактуалізацію граматичних відношень між компонентами, редукованою є синтаксична парадигма; пареміям властива комунікативна нерозчленованість; г) у функціональному плані паремії відрізняються від регулярних речень домінуванням експресивно-оцінної та номінативно-характеризувальної функцій, а також опосередкованою віднесеністю до денотата через генералізацію сигніфіката.

Паремії не є випадковими і розпорошеними мовними одиницями, а утворюють досить струнку і послідовну систему з властивими тільки їй правилами і зв'язками (у цьому поділяємо думку Г. Пермякова). Системні ознаки паремій найяскравіше представлені фразеологічною синонімією та антонімією.

Синонімічними вважаємо паремії, які виражають спільне (близьке або тотожне) значення, позначають одну типову ситуацію, можуть виконувати ту саму функціональну роль (тобто бути взаємозамінюваними), хоч і мають різну образну структуру, різняться семантичними характеристиками та стилістичним забарвленням. Існування синонімічних паремійних рядів, які не є ізольованими, а становлять власну мікросистему, отже перетинаються, дотикаються чи вступають у ті чи інші відношення, підтверджує, що паремійний фонд становить систему своєрідних семантичних полів, що входять у замкнений “провербіальний простір”.

Синонімічні ряди можуть бути досить широкими. Наприклад, сема “чуже” об'єднує коло паремій, спільне в значенні яких – “чуже не на користь”. Паремії різняться семантичними відтінками: а) одні повчають, що чуже добро чи багатство не піде на користь; б) другі радять не зазіхати на чуже; в) треті рекомендують не лічити чуже, а дбати про власне. Наприклад: **а) Чужим пивом весілля не одбудеш; Чужий кожух не гріє; З чужого добра не зробиш двора; Чужим добром не забагатієш; З чужого чортяти не буде дитяти; Чужий хлівець не намножить овець; б) На чужий коровай очей не поривай; Не сунь носа до чужого проса; На чуже пшінце окріпцю не приставляй; Не бери, де не поклав; в) По чужих кишнях не шукай, а в свої дбай.**

Саме принцип синонімічних рядів паремійних одиниць лягає, як правило, в основу передачі тієї чи іншої паремії іншою мовою.

Синонімічні образні паремійні одиниці легше відрізнити від варіантних – у них різні внутрішні образи і, відповідно, внутрішня форма. Наприклад, спільне значення “Слабким сильного не здолаєш” об'єднує такий ряд: **Батогом обуха не перебити; Пугою обуха не пересічеш; Головою (лобом) муру не проб'єш; Проти сили і віл не потягне; Проти вітру піску не посиплеш; Проти гори піском не сип; Не дмухай проти вітру; Ликом пастернаку не накопаєш; І риба не пливе проти бистрої води; Ночвами моря не перепливаєш; Шилом море не нагрієш; Пальцем потоку не заставити; Голірuch їжака не візьмеш.**

Як свідчать приклади, різні образи викликають різні асоціації. Але в синонімічних пареміях для передачі одного спільного значення образи не

випадкові, а пов'язані одним типом логічних відношень. Близькість або тотожність моделі, однаковий оцінний елемент сприяють підтриманню спільного значення. Наприклад, за формулою “А – для Б – не товариш” серед українських паремій існує до двадцяти зразків. Між образами, що містяться в них, встановлюються антиномічні відношення (через протилежність або несумісність етимонів): **Вовк вівці (вовк коневі, горщик котлу, гусь свині, гусь воліві, кінний пішому, кінь волу, кішка миші, ведмідь вовкові, ведмідь корові, свиня коню, ситий голодному, ситник коробейнику, ситник берднику, сліпий зрячому, солома вогневі, старець ведміднику, шорник ситникові та ін.) не товариш.**

Фразеологічними варіантами вважаємо такі різновиди паремій, які мають те саме значення (для образних паремій – внутрішній образ), але різняться одним чи кількома компонентами лексичного складу або ж певними елементами граматичної структури. Наприклад, навколо інваріанта **Гни дерево, поки молоде** об'єднуються такі варіанти: **Гни дерево, доки гнеться; Гни деревину, доки молода (... , бо старої не зігнеш); Гни тоді дерево, як воно молоде; Дерево гнеться, доки молоде; Нагинай деревину, поки їй верх досягнеш; Нагинай деревце, бо дерева не зможеш та ін.** Існує і варіант, побудований за принципом семантичного паралелізму: **Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі.**

Системні явища у паремійному “просторі” представлені не лише синонімічними відношеннями між паремійними одиницями; серед них можна знайти вирази, що мають протилежне значення. Антонімічні відношення встановлюються як між пареміями однообразними (**Сильна вода греблю рве – Тиха вода греблю рве; Засій рідко, то й уродить дідько – Сій густо – не буде пусто та ін.**), так і між різнообразними паремійними одиницями (**Покірне телятко дві матки ссе – На похиле дерево і кози скачуть**).

Усе вищезазначене підтверджує, на наш погляд, думку про фразеологізованість паремійних одиниць, які в результаті цього стали:

стійкими (на семантичному, компонентному, граматичному рівні), відтворюваними (у вигляді лінгвоментальних формул), цілісними, вільно трансформованими в той чи інший текст одиницями;

легко запам'ятовуваними завдяки евфонізму, лаконічності форми та ритмопоетичній структурі.

Головне ж, оскільки паремії вторинні за своєю семантикою, їхня інакомовність сприяє широкому використанню цих одиниць у різних ситуаціях мовлення.

У граматиці розгляд паремій традиційно пов'язується з проблемою односкладного речення, зокрема узагальнено-особового. Слід зауважити, що далеко не всі прислівні речення – односкладні, проте всі вони характеризуються узагальненістю значення. Їхній смисл стосується узагальненої особи, будь-кого з мовців, що перебувають у ситуації, знаком-символом якої є конкретне прислів'я. Тим самим узагальнена особа постає не

лише в односкладних структурах, а й в інших синтаксичних конструкціях паремійного типу. Антропометризм через стійкі асоціації проектує кожну паремію на світ людини. Якщо первісно ці мовні одиниці характеризували лише явища природи (З великої хмари малий дощ), рослинний чи тваринний світ (Зі злої трави лихе сіно; Дай свині роги – людей поколе), предмети побуту, знаряддя праці (Вугіллям полотна не білять) тощо, то нині вживаються лише у переносних значеннях для оцінки людини, рис її характеру, вчинків або стосунків з іншими людьми, набуваючи максимального образного узагальнення. До того ж, у паремійних одиницях узагальнюється не лише особа (пряма чи персоніфікована), але й дія, ознака тощо (як це ми спостерігаємо у фразеологізмах-словосполученнях). Тому, гадаємо, речення-фразеологізми прислівного характеру можна аналізувати лише формально за типом будови, вказуючи при цьому на узагальненість значення (напр.: Людина без друзів – що дерево без коріння – речення двоскладне, з узагальненим значенням). Але при цьому формально-граматичний бік фразеологізованих речень паремійного типу (що функціонують, як правило, із вторинною семантикою) передбачає їхнє первісне пряме значення, тому мимоволі проектує на вихідні структури колись синтаксично вільних речень. Тим самим синтаксичне членування паремійних одиниць як речень “ідеальної” структури продуктивно, на наш погляд, здійснювати лише з лінгводидактичною метою, суто на операційному рівні. Зарахування ж їх до розгляду синтаксичних одиниць (як і фразеологізмів-словосполучень) вважаємо неправомірним.

Аналізуючи різні підходи до категорії узагальненої особи, визначаємо її як функціонально-семантичну, що має польову структуру. Досліджувані паремії представляють засоби вираження її центру та периферії.

У **другому розділі “Паремії як номінативні одиниці”** з’ясовуються особливості паремійних одиниць як номінантів та знаків-символів типових ситуацій.

У лінгвістичних дослідженнях останніх десятиліть номінативний аспект комунікативних одиниць набув особливої значущості, а це зумовило детальний розгляд паремійної номінативності у таких напрямках:

- загальні закономірності утворення номінативних одиниць;
- взаємодія дійсності, мислення і мови у цих процесах;
- вплив різних чинників на вибір паремії у процесі номінації;
- з’ясування глибинних механізмів паремійної номінації та роль внутрішньої форми у них;

виявлення специфічних ознак, що виділяють паремії в особливий тип номінативних одиниць.

Оскільки паремії є загальнореферентними висловленнями, то їхнім позначуваням виступає не якась одинична подія, а узагальнена типова мікроситуація. Кожне наступне використання паремійної одиниці відсилає адресата у межах конкретної ситуації до згадування тієї типової ситуації,

знаком-номінацією якої вона є. Це дозволяє вважати паремії стереотипними висловленнями, які належать до клішованого типу мовлення.

Здатність паремій бути назвами літературних та мистецьких творів, заголовками статей, рубрик тощо суперечить твердженням тих мовознавців, які піддають сумніву номінативність паремійних одиниць (напр., О. Кубрякова). Навіть неактуалізовані паремії мають великий потенціал номінативності – можуть репрезентувати типову ситуацію у процесі спілкування, далі замінити її у мислительних операціях, бути вказівкою на неї, її знаком. Інша річ, що функція називання не є головною для паремії (як і для речення взагалі). Найменування є засобом, а не самоціллю. На перший план у пареміях виступають комунікативна та характеризувальна функції.

Аналіз конситуативних уживань паремій показує, що та сама одиниця використовується мовцями (у різних умовах спілкування) для позначення однієї типової ситуації. Відрізняються такі мовленнєві акти неоднаковою інтенціональною спрямованістю та впливом на адресата. Тим самим паремії можуть мати одне значення, але різні смисли, детерміновані конситуаціями.

Іноді одна паремія позначає начебто зовсім різні ситуації, в яких ідеться про різні об'єкти, і це створює враження, що паремійні вислови настільки багаті щодо закладених у них смислів, що можуть слугувати номінаціями різних ситуацій. Проте після глибшого розгляду стає зрозуміло, що, на перший погляд, різні ситуації є різновидами однієї типової; ознакою, що їх поєднує, є внутрішня форма (ВФ) вислову.

У художніх творах можна зустріти суміжне вживання кількох паремій у тому самому мовленнєвому акті. Вони тотожні або близькі за значенням і позначають одну мікроситуацію (паремійні номінанти при цьому є синонімічними або квазісинонімічними).

Номінативність паремій вторинна: вони слугують для емоційно-оцінного характеризування типових явищ та ситуацій, які можна позначити дескриптивно. Це означає, що паремії з повним правом можна віднести до номінативно-характеризувальних одиниць. Останні не прямо називають, а фігурально характеризують денотат, водночас оцінюють його за ступенем позитивності/негативності на основі моральних стереотипів. Кожна паремія, оцінна за семантикою, поєднує в собі тріаду “ствердження-оцінка-припис” (за А. Крікманном). Через узагальненість значення оцінні модули набувають прескриптивного смислу. Зауважимо, що суб'єктом оцінки в паремійних висловах виступає соціум, тому не випадково їх образно називають морально-етичним етнокодексом. Суб'єктивізм мовця проявляється лише у виборі відповідної одиниці, яка в контексті виступає адекватною номінацією типової ситуації. Тому емоційно-оцінні відношення, що супроводжують паремію, детерміновані світоглядом народу – носія мови, його культурно-історичним досвідом, системою існуючих у соціумі критеріїв оцінки. Народні уявлення про стандарти формують антропометричну позицію, через яку суб'єкт сприймає світ і себе. Тим самим вибір мовцем потрібної пареміі-номінації є мовленнєвою дією, яка детермінується багатьма прагматичними

чинниками, зокрема: 1) стилем оповіді; 2) кількістю інформації, що міститься в номінації; 3) формальною та логіко-семантичною структурою речення; 4) комунікативною функцією; 5) фондом спільних знань комунікантів; 6) місцем даного вислову в дискурсі тощо. Отже, мовець, з одного боку, є вільним у своєму виборі, а водночас і невільним, як це буває при виборі ним будь-якої мовної одиниці.

Фундаментом емоційно-оцінного значення паремійних одиниць є внутрішня форма (ВФ) вислову, під якою розуміємо глибинні мотиви, що лягають в основу номінації при асоціативно-образному переосмисленні значення. ВФ є “ідеєю імені”, що не тільки регулює процес генезису найменування, а й встановлює потенційний діапазон позначення та впливає на ілокутивну силу висловлень (за О.Снітко). ВФ паремій є згустком смислу, концентратом значення, що породжує складний асоціативний механізм руху думки від абстрагованих сутностей, понять, що є відображеннями дискретних елементів дійсності, до їх образного об’єктивування у номінативно-комунікативному знакові. Схематично це виглядає приблизно так:

У пареміях ВФ є основою образу, мотивом його вибору. Образ обирається на основі асоціацій за схожістю та аналогією ознак чи властивостей. Наприклад, в актуалізованій паремії **Катюзі по заслугі** на ВФ “Кожний отримає належне за вчинене” нашаровується пейоративна оцінка, тому й обирається образ “катюги” (“людини, соціально шкідливої чи небезпечної”).

У роботі визначаємо такі сутнісні риси паремійної номінації, як: оцінність, відтворюваність, стереотипність, асоціативність, ситуативність, розчленованість, вторинність номінації, генералізованість, тривалість, самостійність, кореферентність та інтегрованість. Оскільки паремії відносимо до одиниць фразеології, то номінацію, представлену ними, можна назвати фразеологізованою.

Паремії мають усі властивості лінгвального знака, знака мовної діяльності, яку розуміємо як єдність мови та внутрішнього і зовнішнього мовлення. Тому паремійні одиниці водночас є і одиницями мовлення (як ситуативні висловлення, що позначають окремі типи подій (явищ) і мають певне комунікативне навантаження), і одиницями мови (як сукупність загальновідомих стереотипних клішованих висловів, побудованих за зразком “замкненого” речення). Зауважимо, що паремії не є звичайними лінгвоодиницями: властивості одиниць мови/мовлення (тобто речень/висловлень) у них специфічно переплітаються, через що їх кваліфікуємо (з функціонального боку) як ситуативні висловлення дискурсивного характеру, що мають “замкнену” структуру реченнєвого типу.

У роботі характеризуються всі онтологічні риси знака, притаманні пареміям, а саме: функція репрезентації, двобічна природа, здатність узагальнено відображати, номінативна функція, комунікативність, соціальна та кумулятивна властивість, системність та ін.

Знаковість паремій є специфічною. Один з її проявів – інакомовність. Лише незначна кількість паремійних одиниць функціонує у прямому значенні. Вони пов'язані переважно з працею або побутом, містять конкретне спостереження закономірного характеру або пряме повчання (**З вогнем не жартуй; Хто літом ледарює, той узимку голодує; Всюди добре, а дома наймиліше** та ін.).

Основу паремійного складу становлять метафоризовані мініатюри, насичені образами. Еволюцію образних паремій, за О.О.Потебнею, можна показати так: **образний вислів** (що є “згущенням думки” чи узагальненням спостережень) → **інакомовність** (завдяки асоціаціям) → **знак**. Серед метафоризованих паремій найчисельнішими є зразки, що первісно відтворювали буття явищ природи, реалій рослинного і тваринного світу, предметів побуту (**В решеті води не наносиш; З брудної води ще ніхто чистим не вийшов; Колос повний до землі гнеться, а пустий догори пнеться** та ін.). Спостереження за довкіллям, рослинним і тваринним світом переосмислювались і переносилися на суспільні процеси та явища. Народ убачав тісний внутрішній зв'язок явищ природи та суспільного життя. Антропометризм став домінуючою ознакою паремій. Образ одного категоріального класу (як правило, тварини, рослини, предмета, природного явища) накладається на представника іншого класу (людський індивід). Тим самим останній наділяється визначальними рисами, ознаками, якостями першого. Наприклад, образи хижих і свійських тварин стають фіксованими носіями певної людської риси, здебільшого негативної: вовк – кровожерливості, лисиця – хитрощів, заєць – полохливості, ведмідь – неповороткості або сліпої сили, теля – наївності й нерозуму тощо.

Образ і риса (якість), що його витворює, настільки зливаються, що перший набуває ознак символу. Більше того, символічною стає і сама лінгвоментальна формула, носій образу-символу. Тим самим, відбиваючи особливості світогляду, культури, традицій і звичаїв, паремії набувають образно-символічного змісту. Слова-символи в них здебільшого зберігають спільні семантичні показники з однозвучною лексемою несимволічного наповнення; ця спільність сем породжує мотивування усього вислову, його ВФ. Саме ж слово-символ активізує свої внутрішні потенції, що визначають коло його вживань та окреслюють семантичний обшир.

Символічність поширюється не лише на образні паремії; кожна з них не просто позначає (виступаючи знаком), а й символізує (виражаючи суть) певну типову ситуацію. Навіть неактуалізована паремія для кожного з носіїв мови вже символізує певну ситуацію. Підтвердженням цього виступає контекст. Скажімо, паремія **Що впало, те пропало** є символом втрати чогось або когось; вислів **За вовка помовка, а вовк і в хату** – символ несподіваної (однаково бажаної чи небажаної) появи когось тощо.

Стаючи символом, паремія (1) відображає суть певної події чи явища; (2) є втіленням певної ідеї у цілісному, завершеному утворенні; (3)

характеризується потенційно невичерпною глибиною смислу. Виділяємо і функції символу, притаманні пареміям:

- пізнавально-світоглядна (паремійний етнофонд є своєрідною “картиною світу” народу);

- регулятивно-адаптивна (мудрий вислів підказує, як чинити, як поведистися, яких наслідків можна очікувати від дії чи бездіяльності);

- комунікативно-мнемонічна (адресовані передусім спонтанному спілкуванню, аналізовані мовні одиниці передають ціннісно-нормативні орієнтації, втілюють морально-етичні ідеали, тим самим виступають своєрідним “сховищем” етнокультури).

Таким чином, у процесі свого розвитку та функціонування українські паремії еволюціювали за моделлю “знак – образ – символ”: набуваючи вторинної номінативності та знаковості, вони зазнали процесу символізації.

Третій розділ “Комунікативна природа паремій” присвячено з’ясуванню особливостей паремійних одиниць як мовленнєвих актів, автосемантем дискурсивного мовлення та своєрідних мінітекстів.

Проведений відбір конситуативних паремій показує, що вони є найуживанішими в діалогічному побутовому мовленні (рідше – в авторських монологіях), що дає підстави вважати їх елементами народнорозмовного дискурсу. Текстуально зв’язані паремії відзначаються відносною самостійністю і відбивають найістотнішу контекстуальну інформацію, що дає підстави називати їх автосемантичними (самозначними) текстами, або автосемантемами. На користь того, що самі паремії є текстовими одиницями, свідчить, на наш погляд, таке:

- 1) за обсягом вони найчастіше вкладаються в одне речення або ж трансформуються у частини складніших структур;

- 2) кожне паремійне висловлення характеризується завершеністю; у контексті воно набуває конкретного смислу, який, за допомогою метамови, можна розгорнути у цілісне завершене висловлення;

- 3) паремії – елементи насамперед усної комунікації; їхня писемна фіксація є вторинною, бо й у художньому чи публіцистичному тексті вони є компонентами діалогічного мовлення або роздумів автора, зорієнтованими на слухача (читача), хай і уявного;

- 4) невід’ємною рисою кожної актуалізованої паремії є цілеспрямованість та прагматична настанова;

- 5) інформація, яку “фокусують” у собі актуалізовані паремії, є переважно підтекстовою.

Паремії як фольклорні тексти – це асоціативно “зашифровані” повідомлення, розуміння яких вимагає етнолінгвістичних, традиційно-культурних знань, а також обізнаності з національною символікою; остання, як відомо, акумулює в собі потужні згустки смислу.

Комунікативна природа паремій-текстів розглядається нами у таких аспектах:

- 1) онтологічному: характер існування паремій, їхній статус у дискурсі;
- 2) гносеологічному: характер відображення ними об'єктивної дійсності, тобто проблеми референції паремійних одиниць;
- 3) власне лінгвістичному: особливості структури та мовного оформлення паремій;
- 4) психолінгвістичному: специфіка використання паремії мовцем (чому? як?) та механізм розуміння її реципієнтом;
- 5) прагматичному: роль і місце згадуваних одиниць у комунікативних ситуаціях, мета і завдання їх застосування, відношення до комунікантів та позамовних чинників тощо.

Дослідження показало, що, незалежно від того, експліцитним чи імпліцитним є актуалізований у паремії-тексті смисл, він референційно співвідноситься з тією комунікативною ситуацією, яка маніфестується дискурсом. Паремійні одиниці, гармонійно вплітаючись у дискурсивний потік, висловлюють “до місця” загальні судження, тому є загальнореферентними виразами. У пареміях з прямим значенням іменні групи співвідносяться з екстенсіоналом відповідного загального імені; в образних пареміях непряма референція здійснюється опосередковано, через образ-символ.

Специфіка загальної референції у пареміях полягає в тому, що вона виділяє та об'єднує розсіяні в універсумі ситуації остільки, оскільки вони виявляють спільні типові риси. Об'єктом такої загальної референції є і можуть бути розсосереджені в часі і просторі мовці (позначається антропометризм усіх паремій, причому за умови, що вони виступають назвами-символами тих типових ситуацій, з якими є референційно співвіднесеними). Неактуалізовані паремії, як і звичайні речення, не мають референції. В них можна лише визначити спрямованість до певного типу референційного вживання, тим самим з'ясувати їхній референційний статус. Іменні групи у висловленнях паремійного типу доцільно відносити до нереперентних універсальних (як це пропонує О. Падучева).

У світлі теорії мовленнєвих актів паремії розглядаються як трирівневі утворення: через говоріння (локуцію) з певним комунікативним наміром (ілокуцією) мовець здійснює певний вплив на адресата (перлокуцію). За типологією смислів Дж. Остіна у роботі розвинуто ідею перформативності (констативності) паремій. Переважну частину паремій, що мають форму спонукальних висловлень і/або містять повчання, наказ, пораду, відносимо до перформативів, “результативних” висловлень повчального характеру. Проте конситуативно використані паремії засвідчують, що серед них значна кількість є просто узагальненнями, ствердженнями, оцінками, що вказує на їхню причетність до констативів.

Видається доцільним вважати паремії, які в контекстах набувають переносних значень (насамперед усі образні паремії), непрямыми

мовленнєвими актами. Вони передають адресатам набагато більший зміст за той, що експлікується.

Для кращого розуміння природи паремій як конситуативних актів пропонуються гіпотетичні стратегії їх розуміння і породження, що підкріплюються відповідними прикладами.

Інтертекстове функціонування паремійних одиниць дозволяє з'ясувати специфіку вияву в них текстових категорій, серед яких, за І. Гальперінім, виділяємо інформативність, підтекст, прагматику, модальність, інтеграцію, завершеність, зчеплення, ретро- та проспекцію.

Домінантною інформацією, яку вносять паремії у ширші мовленнєві одиниці, визначаємо змістово-підтекстову. Змістово-фактуальна інформація, що є поверхневою структурою паремійного висловлення, утворює лише образну "оболонку", що втілює семантичну доміную – підтекст. Між експлікованою частиною та імпліцитним змістом паремії виникають відношення інкарнації (втілення) (за термінологією М. Черкаського). Саме глибинна структура завдяки стійким асоціативним зв'язкам породжує вербальне вираження смислу, що є похідним, вторинним щодо неї. Тому інформативним є не сам текст паремії у буквальному розумінні, а її вибір, знаковість стосовно конкретної ситуації.

Підтекст паремії не є її суб'єктивним тлумаченням: оскільки значення її загальновідоме, а смисл диктується конситуацією, то змістово-підтекстова інформація є заданою мовцем і тому адекватно інтерпретується адресатом. При актуалізації паремії мовцем підтекст породжується асоціаціями, які зіставляють стереотипну модель ситуації із контекстно заданою. Підтекст у пареміях є своєрідною внутрішньою перспективою: при потребі його легко можна розгорнути у детальне пояснення.

Значну роль у творенні підтексту та сприйманні актуалізованих паремій відіграють пресупозиції та імплікатури дискурсу, аналіз яких представлено у дослідженні.

У конситуаціях паремії часто фокусують на собі основну думку усієї надфразної єдності, особливо коли перебувають в ініціальной чи кінцевій позиції або становлять окремий мовленнєвий акт. У таких пареміях особливо яскраво виражений автосемантизм, хоч і відносний. Останній частково нейтралізується інтегративними процесами, що забезпечуються засобами когезії. Встановлено, що з відомих видів когезії найтиповішими для паремії є граматична (суміжний чи дистантний повтор слів, уживання спільнокореневих одиниць), логічна (за смислом) та асоціативна (завдяки стійкості асоціацій). При розгляді категорії когерентності особливу увагу звернено на особливості темо-рематизації паремій. Доводиться доцільність розгляду паремійних одиниць як комунікативно нерозчленованих через їхній автосемантизм, стійкість порядку слів, незмінність фразового наголосу та позначення глобальних ситуацій.

Розгляд функціонування паремій у конситуаціях показав, що типовим для них є використання у двох типах контекстів: 1) у діалогічному та

монологічному мовленні; 2) в авторському застосуванні з універсальною адресацією.

У ситуаціях першого типу паремії використовуються для задоволення таких комунікативних намірів мовця: констатування, підтвердження, застереження, погрози, докору, повчання, виправдання, узагальнення тощо. Імплицитно присутньою в них є оцінка типової ситуації (соціально обумовлена і стереотипна).

У ситуаціях другого типу пареміям властиве домінування композиційної та власне номінативної функцій. У першій функції паремії фокусують на собі ідею оповіді та задають функціональну перспективу подальшого розгортання подій. Власне номінативна функція паремій підкреслює їхній прогностичний характер у розвитку теми оповіді (пор., наприклад, функції назв драм М. Кропивницького “Дай серцеві волю, заведе у неволю”, “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”). На багатьох прикладах у роботі розглядається варіативне та гетероситуативне використання паремій, їхнє автосемантичне та включене входження у контекст. Усі трансформації паремійних одиниць у конситуаціях згруповані за такими принципами: 1) додавання чи опускання певних елементів; 2) підстановка інших елементів замість наявних; 3) перестановка елементів усередині висловлення (інверсія).

У ролі включень у структуру паремійних одиниць виступають заперечення, модалізатори, актуалізатори, підсилювачі, частки, вставні слова, звертання. Інколи цілісність та нерозкладність паремій порушується у бік скорочення. Проте конденсація форми залишає незмінним ключовий образ паремії, спроектований на вихідний вираз, що допомагає інтерпретувати смисл висловленого. Тим самим з'ясовано, що практично кожна паремія має значний потенціал для виконання найрізноманітніших функцій у дискурсі.

У **“Висновках”** систематизовано основні теоретичні і практичні результати дисертаційної роботи. Дослідження дозволяє стверджувати, що як номінативні структури:

1) паремії представляють клішований тип мовлення, тому є стійкими стереотипними висловленнями;

2) позначувані паремії є не якась одинична подія, а узагальнена типова мікроситуація;

3) ті самі паремійні одиниці використовуються мовцями для позначення конситуацій, в основі яких лежить одна модель типової ситуації; відмінність таких мовленнєвих актів може полягати у різній інтенціональній спрямованості та відповідному впливі на адресата;

4) одна мікроситуація може позначатися різними пареміями-номінантами, проте в основі усіх спостерігаємо спільність значення та близькість внутрішньої форми;

5) паремійні номінанти належать до номінативно-характеризувальних одиниць; це означає, що вони служать не для первинного називання, а для емоційно-оцінного вторинного характеризовання типових явищ та ситуацій;

6) кожен паремію супроводжує оцінка, яка є соціально обумовленою і загально визнаною;

7) усім пареміям притаманний антропометризм, що зумовлює проєкцію кожної на світ людини;

8) паремія-номінант характеризується тим, що її вибір для потреб мовлення залежить від внутрішньої форми вислову – його “ідеї”, глибинних мотивів номінування, – що обумовлює як можливості використання паремії, так і прогнорозовані інтенції висловлення;

9) паремійні номінації характеризуються ще такими рисами: генералізованістю, тривалістю, самостійністю, кореферентністю, інтегрованістю та фразеологізованістю.

Спостереження за функціонуванням паремій у живому, хай і фіксованому, мовленні показує, що вони в народнорозмовному дискурсі характеризуються відносною самостійністю й акумулюють найістотнішу інформацію щодо позначуваного, що дає підстави вважати їх автосемантемами. Їхня своєрідність полягає в тому, що вони завжди прагматично спрямовані.

Як мінітекстам та непрямим мовленнєвим актам і автосемантемам, пареміям притаманні такі комунікативні особливості:

- у народнорозмовному дискурсі вони виконують широке коло функцій: констатують, узагальнюють, повчають, оцінюють, застерігають тощо;

- узагальненість висловленого судження детермінує загальнореферентність паремійного висловлення, для якого характерні панхронізм та пантопология;

- як “результативні” висловлення, переважну більшість паремій можна віднести до перформативів, проте функція ряду паремійних одиниць обмежується лише ствердженням, констатацією, аргументацією, через що є сенс відносити такі до констативів;

- інформативність проявляється домінуванням змістово-підтекстової інформації; між експлікованою частиною та імпліцитним змістом виникають відношення інкарнації; зрозуміти підтекст допомагають пресупозиції та імлікатури дискурсу;

- паремії не вносять у розвиток ситуації нової фактуальної інформації, а лише допомагають здійснити ретроспекцію до попереднього досвіду;

- автосемантизм паремій є відносним: вилучення їх із тексту, як правило, завдає йому шкоди з прагматичного погляду;

- формальний зв'язок з дискурсом у паремій слабкий або нульовий; домінує асоціативна когезія; паремії міцно інтегруються з контекстом завдяки сильним логіко-семантичним зв'язкам.

Автосемантизм паремій, стійкий порядок слів та нерухомість фразового наголосу в них, а також глобальне позначення мікроситуацій дозволяють

кваліфікувати паремійні висловлення як рематизовані, тобто комунікативно нерозчленовані.

Паремійні одиниці функціонують здебільшого у ситуаціях двох видів: 1) діалогічному та монологічному мовленні; 2) авторському використанні з гномічною (універсальною) адресацією. У ситуаціях першого типу вони узагальнюють сказане, констатують, повчають, засуджують тощо, водночас оцінюючи позначуване. У ситуаціях другого типу для паремій домінантними є композиційна та власне номінативна функції.

Окрім автосемантичного входження, паремії можуть включатися в контекст як конституенти висловлень, зазнаючи при цьому певних трансформацій. Проте всі ці перебудови форми залишають незмінним ключовий змістовий образ, який проектує реципієнта на вихідну паремію-прототип. Остання допомагає правильно інтерпретувати смисл актуалізованого вислову.

Таким чином, як лінгвоментальні, символіко-семіотичні та комунікативні одиниці українські паремії особливо активно виявляють себе на рівні текстотворення та дискурсивного використання.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИСВІТЛЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. **Дуденко О. В.** Українські паремії в знаково-символічному аспекті // Семантика мови і тексту. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 173-176.
2. **Дуденко О.** Українські паремії: функціонально-граматичний феномен // Наукові записки. Вип. 31. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВУ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 184-186.
3. **Дуденко О.** Узагальнено-особові речення чи речення з узагальненим значенням? // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Зб. наук. праць. Серія: Філологія. Вип. 3. – Вінниця: ВДПУ, 2001. – С. 182-185.
4. **Дуденко О.** Українські паремії як автосеманти народного дискурсивного мовлення // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць / За ред. проф. Л.Л.Лисиченко. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 6. – С. 67-72.
5. **Дуденко О.В.** Інтертекстове функціонування українських паремій у художніх текстах // Вісник Харківського національного університету. № 520. Серія: Філологія. Вип. 33. Філологічні аспекти дослідження дискурсу. – Харків, 2001. – С. 181-184.
6. **Дуденко О.В.** Паремійні автосеманти у текстологічному аспекті // Вісник Черкаського університету. Вип. 24. Серія: Філологічні науки. – Черкаси, 2001. – С.73-76.
7. **Дуденко О.В.** Особливості комунікативної природи паремій // Вивчення мови на комунікативній основі. – Полтава: Полтавський державний педуніверситет ім. В.Г. Короленка, 2000. – С. 65-67.

8. **Дуденко О.В.** Сутність номінації в українських пареміях // Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики. Зб. матеріалів загальноуніверситетської звітної-наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. Вип. 2.– К.: Тов. “Знання” України, 2001. – С. 68-69.

АНОТАЦІЯ

Дуденко О.В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002.

Дисертація присвячена дослідженню українських паремій як лінгвоментальних, символіко-семіотичних та комунікативних одиниць. Застосовано комплексний лінгвістичний підхід до розгляду природи паремій як одиниць мови і мовлення. Розкрито особливості та механізми паремійної номінації; деталізовано специфіку паремій як знаків-символів типових ситуацій. Описано функціонування паремій як автосемантем, непрямих мовленнєвих актів та їхні можливі трансформації при актуалізації. Обґрунтовано доцільність кваліфікації паремій як комунікативно нерозчленованих висловлень. У роботі доводиться необхідність розгляду паремійних одиниць як фразеологізованих речень “ідеальної” структури.

Ключові слова: паремія, знак-символ типової ситуації, лінгвоментальні, символіко-семіотичні одиниці, паремійна номінація, автосемантема, непрямий мовленнєвий акт, комунікативно нерозчленоване висловлення, фразеологізоване речення.

ANNOTATION

O. Dudenko. Nominative and communicative nature of Ukrainian proverbs. – Manuscript.

Dissertation for a scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Kyiv, Taras Shevchenko National University. – Kyiv, 2002.

The dissertation is devoted to the research of Ukrainian proverbs as lingual-mental, symbolic- semiotic and communicative units. The complex linguistic analysis of the nature of proverbs as units of language and speech is applied. The peculiarities and mechanisms of proverbial nomination are revealed. The specific features of proverbs as symbolic signs of typical situations are detailed. The functioning of proverbs as auto-semantemes, indirect speech acts and their possible transformations in the process of actualization are described. The expediency of classifying proverbs as communicatively indivisible statements is grounded. The

necessity of considering proverbs as phraseologized sentences of “ideal” structure is proved.

Key words: proverb, symbolic sign of a typical situation, lingual-mental, symbolic-semiotic units, proverbial nomination, auto-semanteme, indirect speech act, communicatively indivisible statements, phraseologized sentence.

АННОТАЦИЯ

Дуденко Е.В. Номинативная и коммуникативная природа украинских паремий. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2002.

В диссертации исследуются общие лингвистические особенности украинских пословиц, номинативные и коммуникативные в частности. В результате паремии рассматриваются как (1) языковые и речевые знаки; (2) номинанты и знаки-символы типичных ситуаций; (3) статические минитексты автосемантического характера; (4) косвенные речевые акты и динамические коммуникативные единицы, допускающие определенные трансформации.

В работе прослеживается процесс фразеологизации паремий, вследствие которого они стали целостными, устойчивыми, легко запоминающимися и воспроизводимыми. Эти существенные свойства паремийных единиц дают основания считать их объектом изучения фразеологии, а не синтаксиса, и относить к фразеологизованным предложениям. Поддаётся сомнению целесообразность традиционного определения части пословиц как обобщенно-личных предложений; на лингводидактическом уровне предлагается квалифицировать паремийные единицы исходя из состава предложения, дополняя словами “с обобщенным значением”.

Свойство паремийных единиц быть названиями литературных произведений, художественных фильмов и других произведений искусства противоречит утверждениям тех лингвистов, которые поддаются сомнению номинативность паремий.

Исследование паремийной номинативности показало, что паремии есть устойчивыми стереотипными высказываниями, которые обозначают не единичные события, а обобщенные типические микроситуации. Одна и та же паремия может использоваться для называния многих конситуаций, в основе которых лежит одна модель типичной ситуации. Различие таких речевых актов состоит в разной интенциональной направленности, чем определяется степень влияния на адресата.

Номинативность паремий вторична: они служат не для первичного называния, а для эмоционально-оценочной характеристики типичных явлений и ситуаций, которые можно обозначить дескриптивно. Это дает основание с полным правом относить их к номинативно-характеризующим

единицам. Они не прямо называют, а фигурально характеризуют сложный денотат, оценивая его по степени положительности/отрицательности на основании моральных стереотипов. Каждое паремийное выражение оценочно по семантике, причем оценка эта социально обусловлена.

Паремийные единицы можно считать не просто лингвистическими знаками, а знаками-символами типичных ситуаций. Отражая сущность обозначаемых явлений, часто в образной форме, паремии в качестве символов становятся воплощениями определенных идей. Символизация паремий подтверждается и выполняемыми функциями: познавательно-мировоззренческой, регулятивно-адаптивной.

Наблюдение за функционированием паремий в дискурсе свидетельствует о том, что они отличаются относительной самостоятельностью, фокусируя в себе самую существенную информацию об определяемом. Это дает основание считать их автосемантическими минитекстами. Круг исполняемых ими функций широк: они констатируют, обобщают, подтверждают, оценивают, наставляют, предостерегают. Обобщенность суждения детерминирует общереферентность паремийного высказывания, для которого характерны панхронизм и пантопология. По результативности большая часть паремий относится к перформативам, хотя часть анализируемых единиц можно вполне считать констативами.

Текстологическое рассмотрение пословиц показало, что доминирующей информацией в этих единицах является содержательно-подтекстовая. В осмыслении подтекста определенную роль играют пресуппозиции и имплицатуры дискурса. Континуальное “торможение”, которое вносят паремии в развитие контекста, способствует осуществлению ретроспекции к предыдущему опыту. Проспективность паремий проявляется в прогнозировании ими развития ситуации и хода событий. В исследовании высказывается мысль об относительности автосемантизма паремий: хотя формальное сцепление высказывания с дискурсом слабое или нулевое, доминирует сильная логическая и ассоциативная когезия, которая способствует интеграции с контекстом. Устойчивый порядок слов, неподвижность фразового ударения, автосемантические свойства и глобальное обозначение микроситуаций позволили квалифицировать паремийные высказывания в качестве рематизированных.

При актуализации в дискурсе паремии могут трансформироваться: усекаться, дополняться, иметь подстановку или перестановку тех или иных элементов. Несмотря на возможные значительные изменения, все трансформации так или иначе сохраняют ключевой образ, который возвращает адресата к исходному паремийному высказыванию. Последнее помогает интерпретировать смысл актуализированного выражения, чем способствует осуществлению авторской интенциональности.

Таким образом, в качестве лингвоментальных, символично-семиотических и коммуникативных единиц украинские паремии особенно

активно проявляют себя на уровне текстообразования и дискурсивного использования.

Ключевые слова: паремия, знак-символ типической ситуации, лингвоментальные, символично-семиотические единицы, паремийная номинация, автосемантема, косвенный речевой акт, рематизированное высказывание, фразеологизованное предложение.

